

háborúban elpusztult valamennyi magyar emlékét, de szimbolikusan eszünkbe juttatná Magyarország valamennyi állampolgárát, akik a háború áldozataivá lettek. Egy ilyen emlékjel felállításának megfelelő helyet Kijev kell hogy biztosítsunk, konkrétan azon temetők egyikében, ahová a magyarokat temették.

Ukrajna a független államiségre törekedve, elhatárolja magát a múlt politikájától és lerakja kapcsolatainak új alapkövét a szomszédos országokkal. Az ehhez vezető út: a kölcsönös megbékélés.

A. SAJTI ENIKŐ

Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén*

„A halott nemzedékek lidérces álomként kísértik az élők emlékezetét. (...) Tudjuk viszont, hogy a rossz álmokat többféle-képpen is kezelhetjük. El lehet őket nyomni, be lehet szorítani az ébrenlét sötét zugába, de felszínre is lehet őket hozni, hogy jobban megértsük lényegüket.”

(Geoff Eley)

Amikor 1987-ben kiadásra készítettem elő Délvidék 1941—1944 című könyvem, s megpróbáltam anyagot gyűjteni az 1944 őszen elszabaduló magyarellenes megtorlásokra, merev elutasításban volt részem. A „céhbeliek”, a szűkebb szakma persze már akkor is tudta — jómagam is írtam erről, igaz, források híján csak keveset —, hogy a győztes jugoszláv fegyveres erők és a lakosság „mindenért visszafizetünk” bosszúja, az internálótáborok jelentették a hatalom és impériumváltás első időszakát az ottani magyarság számára.¹ De nem csak a magyar történetírás feszegette az adott téma kapcsán a politikai okok miatt szűkre szabott tilalmi kereteket, Jugoszláviában is megjelent néhány szaktanulmány a jugoszláv katonai közigazgatás korszakáról.² Ezek a munkák azonban megmaradtak a szakmai ismertség nagyon is zárt keretei között — szélesebb visszhangra sem itthon, sem határainkon kívül nem találtak. Ugyanerre a sorsra jutott Cseres Tibor *A bezdáni ember* című novellája, Illés Sándor *Sirató* című regénye, de említhetnénk Mladen Markov bánáti szerb író Magyarországon is megjelent *Bánáti vicinális kötetét* is. Mint Cseres Tibor írja említett novellája kapcsán: „A Hideg napokkal példát akartam alapítani Kelet-Közép-Európa írói számára, hogy nyomomban egymás után és bátran tárják fel, amit saját népük nevében cégéres gazemberek követtek el a szomszédos és együtt élő nemzetek ellen, olykor saját s a hatalmat bitorló vezetőik. (...) szerettem volna buzdítást adni a minket környező nyelvek al-

* A cikk a zágrábi Migráció és Nemzetiségkutató Intézet által 1990. szeptember 14-én Zágrábban szervezett konferencián elhangzott előadás alapján készült.

kotó írónak, akiknek nevében magyarok ezreit—tízezeit mérszárolták le a második nagy háború ürügyén. Ártatlan ezreket—tízezeket!” S mivel „biztató felkiáltásom viszonzásra nem talált...” — folytatja Cseres, „sajnos és végül is magamnak kellett egy lépést tennem, s éppen s legalább a jugoszláv írók helyett, hogy jelzésszerűen felvázoljak egy hatalmas és véres esemény-sorból kiragadott epizódot, amely tömegességében többszöröse és természetesen fonáka mindannak, amit én Újvidék ama három napjáról feljegyeztem.”

Jugoszláviában a legutóbbi időkig politikai, hatalmi tiltások parancsoltak hallgatást a vajdasági magyarokra, mára azonban kigyógyulhattak a rájuk kényszerített „történelmi amnéziából”, s lapjaikban sorra jelentek meg a túlélők és szemtanúk visszaemlékezései.³

Valóban: mi történt 1944 őszén? Az, amit a vajdasági magyarok történelmi emlékezete megőrzött? Tömeges kivégzések, internálótáborok? A temerini, mindmáig feltáratlan tömegsír? Bezdán, Csurog, Zsablya, Szenttamás, Titel, Újvidék...? Hányan voltak? Több százan, több ezren? Kik tették és miért? Ezekre a kérdésekre mindmáig nincs pontos felelet.

Ismertek viszont a hatalomra került Jugoszlávia Kommunista Pártjának nemzetiségpolitikai állásfoglalásai,⁴ kiadták az ezzel kapcsolatos fontosabb dokumentumokat is.⁵ Ezek lényege, mint ismeretes, az, hogy Jugoszlávia lerohanásáért és feldarabolásáért a német kisebbség kollektíve felelős, de „nem felelhet minden magyar Horthy és Szálasi bűneiért”. A csehszlovákiai magyarokkal ellentétben tehát *elvileg* nem tették őket kollektíve felelőssé. De betartották-e, be lehetett-e tartani az adott körülmények között az elvi deklarációkat? Gondoljunk csak az 1944 őszén kialakult helyzetre a Vajdaságban: a szláv lakosság háború alatt elszenvedett nemzeti sérelmeire, egységes államiságának megszüntetésére, az ennek visszaállításáért folytatott többéves felszabadító, függetlenségi küzdelemre, az ezt keresztező polgárháborúra, amely esetenként a szó szoros értelmében vett testvérharcot jelentett. Nem múlt, nem múlhatott el nyomtalanul emlékezetükből a magyar kormányok megtorló politikája sem, a sajkási és újvidéki vérengzés, az ártatlan áldozatok emléke, a statáriális bíróságok halálos ítéletei, a kitelepítések a bűntetőtáborok.⁶ A vajdasági magyarság úgy tudja, hogy 1944 őszén a „*mindenért elégtételt veszünk*” bosszúja maga alá temette az elméletet. A történésznek természetesen fel kell tennie a kérdést: vajon igazolják-e a források a kollektív emlékezetet? Mivel a korszak kutatását mind a mai napig politikai indíttatású tiltások tették lehetetlenné, így megbízható tanulmányokra, levéltári forrásokra nem támaszkodhatunk. Ezek híján nézzük azokat az adatokat, amelyek ma is hozzáférhetők.

A korabeli vajdasági magyar nyelvű publicisztika, politikai irodalom meglepően sokat foglalkozott azzal, hogy az új néphatalmi szervek szembetalálták magukat a magyarok „passzivitásával”, „apátiájával”, „csalódottságával”.

A *Szabad Vajdaság* 1945. február 27-i számában például ezt olvashatjuk: „Sokan vannak, akik — habár számukra is felszabadulást hozott — nem értik az új rendszert. Kedvüket szegetten és csalódottan visszavonulnak, és kívülről s távolról nézik az eseményeket.” B. Szabó György szövetségi képviselőjelölt egy 1945 júniusában megtartott választási beszédében pedig így fogalmazott: „A magyarság passzivitásáról beszélünk úton-útfélen. A széles magyar dolgozó-tömegek felrázása és ébresztgetése folyik Vajdaságszerte...”⁷ Ez az apátia persze abból is fakadhatott volna, hogy igen rövid idő alatt a vajdasági magyarok a többségi nemzet státuszából ismét kisebbségi sorba ke-

rültek. Huszonhét esztendő alatt háromszor éltek át határ- és államváltozást, ami minden esetben újrakezdést is jelentett, fájdalmas társadalmi amputációval, szociális, kulturális, nemzeti elbizonytalanodással járt. Ha azonban egyéb forrásokat is megnézünk, kiderül, nem csupán erről a „szokásos” traumáról van szó. Jovan Veselinov Žarko, a Vajdasági Tartományi Bizottság titkára a JKP VII. vajdasági területi konferenciáján, amelyet 1945. április 5–6. között tartottak, a párt nemzetiségpolitikája kapcsán a következőket mondta: „A németekkel kapcsolatban semmi nem változott. Itt csupán azt konstatálhatjuk, hogy pártszerveink nem voltak elég éberek. [...] A magyarokkal kapcsolatban a helyzet jóval bonyolultabb. Mint tudjátok, sok magyar vett részt a horthysta büntettekben. De a magyarokkal kapcsolatban speciális az álláspontunk. Magyarország mint állam számunkra soha nem lehet olyan veszélyes, mint a hitleri Németország volt. Németország az az ország, amely ismét felléphet népünk ellen, ha nem semmisítjük meg. Magyarországgal más a helyzet. Ezen kívül mi kommunisták, internacionalisták vagyunk. Megváltottuk álláspontunkat a magyarokkal szemben: szükséges fejleszteni bennük azt az érzést, hogy ebben az országban élnek és érte harcolnak.” Az atrocitásokban részt vett magyarokkal szemben — tette hozzá — továbbra is keményen fognak eljárni, ahhoz azonban, hogy a többi magyarok „megszeressék ezt az országot, s hogy konkrét példáit nyújthassák a népünkkel való együttműködésnek, meg kell hogy szabaduljunk a szektásságtól”.⁸

Minden korszaknak megvan a maga sajátos fogalomrendszere, már-már rituális szóhasználata, úgyhogy a „szektásság” kifejezés mindenképpen értelmezésre szorul. Maga Veselinov Žarko adja a kezünkbe a megfejtés kulcsát, mikor a párt magyarokkal szembeni „szektás” magatartására példákat is említ: Szabadkán a katonai közigazgatás helyi parancsnoka csak a szláv származású gyermekek iskolai beíratását engedélyezte, a Duna mentén a szovjet hadsereggel közösen megtartott razziák, házkutatások során pedig tömegesen tartóztattak le horvátokat és magyarokat. Név nélkül említ egy falut, ahol 260 férfit csak azért tartóztattak le, mert a magyar hadseregben szolgáltak, a horvátokat pedig azért, mert „nem voltak elég közel mozgalmunkhoz”.⁹ A forráskritika szabályai szerint tehát a korabeli iratban szereplő „szektásság” kifejezés joggal azonosítható a megfélemlítés és a megtorlás fogalmával.

Összekapcsolható-e ok-okozatként a „passzivitás” és a „szektásság”, azaz a megfélemlítés? Mielőtt erre megkísérelnénk válaszolni, folytassuk a már említett B. Szabó György 1945-ös beszédének idézetét: ő az apátia okaként többek között azt jelöli meg, hogy „kezdetben néhány helyen *kilengések* (kiemelés tőlem — S. E.) történtek”.¹⁰ Ez egyébként az egyetlen, ma ismert publikált korabeli forrás, amelyben a magyarok egyik politikai vezetője nyilvánosan is említést tett a megtorlásokról.

A „szektásság”, a „kilengések” és „passzivitás” ok-okozati összefüggése tehát, úgy vélem, világos. A vajdasági magyarság *ezért* nem tudta átélni az új hatalom által elvárt „önfelelt felszabadulás” érzését, hiszen a megfélemlítés, ártatlan emberek kivégzése mindig is apátiához, önfeladó alkalmazkodáshoz vezetett.

Az 1944 ősze és 1945 eleje közötti időszak szempontjából külön figyelmet érdemel az 1944. október 22-én a Bácska, Baranya és a Bánát területére bevezetett *jugoszláv katonai közigazgatás* (a Szerémségre nem terjedt ki), amely létrehozásáról szóló rendeletet Tito marsall még október 17-én írta alá.¹¹ A jugoszláv történészek ugyan közzétettek néhány tanulmányt a katonai köz-

igazgatás bevezetésének politikai és gazdasági okairól,¹² azonban figyelmen kívül hagyták a katonai közigazgatás represszív, kifejezetten *büntető funkcióját*, amely a németek és magyarok ellen irányult. Ez a megtorló funkció már a Tito-féle rendeletben is megjelenik. „A Bánát, a Bácska és Baranya felszabadulása megköveteli e területeken a helyzet minél gyorsabb normalizálását és a népi demokratikus hatalom normális működésének megteremtését. Azok a rendkívüli körülmények, amelyek között e területek a megszállás idején éltek, valamint annak szükségessége, hogy minél gyorsabban és teljesebben háritsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet népünknek okoztak a megszállók és az *ide telepített idegen elemek* (kiemelés tőlem — S. E.), s a gazdaság teljes mobilizálása a népfelszabadító háború minél sikeresebb folytatása érdekében megköveteli, hogy kezdetben minden hatalom a hadsereg kezében legyen.”¹³

Ivan Rukovina vezérőrnagy, a katonai közigazgatás parancsnoka október 22-i felhívásában már erélyesen felszólítja a szláv lakosságot, hogy segítse azokat az intézkedéseket, amelyek „*a nemzeti jövő és e területek délszláv jellegének megőrzése* (kiemelés tőlem — S. E.), valamint a szabad, demokratikus, föderatív Jugoszlávia megteremtése érdekében szükségesek”.¹⁴

A JKP Tartományi Bizottsága nevében Nikola Petrović, a bizottság tagja még tovább megy. A *Slobodna Vojvodinában*, a Vajdasági Népfelszabadító Egységfront lapjában Történelmi határozat címmel írt cikket a katonai közigazgatás bevezetésének céljáról. Érdeemes bővebben idézni: „A német és magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugatra vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökeresen... Az *idegen elemek tíz- és százezrei*, akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket, még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra, s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizálását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét hátunkba döfjék a kést. De lehet-e népünk álma békés, végezheti-e zavartalanul mindennapi munkáját, ha úgy érzi, *körbe van véve olyan emberekkel, pontosabban szörnyetegekkel, akikkel örök időkre életre-halálra szembenáll*. Nézhette-e nyugodtan e szláv és délszláv területek felszabadult lakossága azoknak a *korcsfajzatoknak, árulóknak és renegátoknak* a cselszövéseit, akik szabotálják a néphatalom intézkedéseit, és akik ügyetlenül álruhába bújva befurakodnak még a néphatalmi szervekbe is?

A nép érezte, hogy határozott lépésre és energikus intézkedésekre van szükség ahhoz, hogy biztosítsuk a nép jövőjét, valamint a *Bánát, a Bácska és Baranya szláv és délszláv jellegét*.”¹⁵ (Valamennyi kiemelés tőlem — S. E.)

Ebben a szövegben már — s ne felejtsük, a Tartományi Bizottság tagja írta — a katonai közigazgatás *kizárólagos* feladataként a Bánát, Bácska és Baranya szláv jellegének biztosítása fogalmazódik meg, az, hogy meg kell szabadulni az „idegen elemek” tíz- és százezreitől, a „korcsfajzatoktól”, akik természetesen a *nem szláv* lakosságot, azaz a németeket és magyarokat jelentik.

Hasonló szellemben íródott a Vajdasági Tartományi Bizottság 1944. november 13-i levele is, amelyet a párt tagjaihoz intézett. A katonai közigazgatást azért vezették be, olvashatjuk a levélben, „mert a mi területünkön sok német és magyar él, akik a megszállás alatt ellenségesen viselkedtek a szláv

lakossággal, és olyan gaztettekben vettek részt, amelyeket a megszállók szerveztek népünk ellen. Különösen az itteni svábok viselkedtek barbár módon a szerbekkel és népünk más rétegeivel. Ezért gyökeresen le kell számoljunk minden svábbal és mindazokkal a magyarokkal, akik büntetteket hajtottak végre.”¹⁶

Mit jelenthetett ez a gyökeres leszámolás? A már említett „kilengéseket”, amelyeket a bánáti szerb író, Mladen Markov által a Bánáti vicinális című kötetben (Banatski voz) oly megrázóan megírt kivégző kommandók hajtottak végre? Esetleg mást is?

Aleksandar Kasaš tanulmánya talán közelebb visz a felelethez. Kasaš adatai szerint 1944. október 18-án megkezdődött a *németek és magyarok kitelepítése és munkatáborokba gyűjtése*. Megtiltották szabad mozgásukat, anyanyelvük nyilvános használatát, és sor került a németek vagyonának teljes kisajátítására is. A németek számára a munkatáborok a Németországba történő kitelepítésük első állomását jelentették. A katonai közigazgatás hivatalos kimutatása szerint a 41 vajdasági munkatáborban 140 ezer német dolgozott, 10 ezren pedig a táborokon kívül.¹⁷ A táborokba zárt magyarok létszámáról nincsenek egyelőre pontos adatok, egyedül az újvidéki tábor statisztikai nyújtanak némi támpontot. Azt tudjuk ugyanis, hogy itt a tábor 1917 fős létszámából 1078 volt német. Eddigi ismereteink alapján feltételezhetjük, hogy a többiek, azaz 839-en magyarok voltak.¹⁸

Ki akarták telepíteni az ottani magyarokat is, vagy esetleg csak egy részüket? Ha a már idézett politikai szándékokat vennénk csupán figyelembe, akkor a helyi katonai, politikai erők minden bizonnyal nem gátolták volna meg egy ilyen terv végrehajtását 1944 őszen, telén. Azt is tudjuk azonban, hogy a kitelepítésre végül is nem került sor.

Mikor múlt el ennek veszélye, s mikor engedték el a táborokba zárt magyarokat? A ma ismert források arra engednek következtetni, hogy erre 1944 decemberétől került sor. (A táborokat, tudomásom szerint, 1945 nyarán számolták fel.)

Az 1944. december elsején kiadott katonai közigazgatási rendelet megszüntette a magyarok munkatáborokba történő kitelepítését, s úgy intézkedett, hogyha a hadköteles férfiakat nem sorozták be a hadseregbe, akkor a katonasághoz tartozó munkaszázadokban kötelesek szolgálatukat teljesíteni.¹⁹ Az erről szóló rendeletet azonban nem mindenhol, és nem azonnal hajtották végre. A JKP Szerémségi Területi Bizottsága még 1945 márciusában is szükségesnek érezte körlevélben felhívni a pártszervezetek figyelmét arra, hogy „azokat a magyarokat, akik nem háborús bűnösök, azaz nem kell őket agyonlőni, azonnal ki kell engedni a táborokból, s meg kell nekik magyarázni, hogy a magyar kisebbség nem felelős kollektíven azokért a gaztettekért, amelyeket a magyar megszállók követtek el a szerb nép ellen, s hogy őket tényleg szabadon engedték, és az új, föderatív, demokratikus Jugoszlávia egyenrangú polgárainak tekintik őket”.²⁰

A kitelepítés szándéka azonban egészen 1946-ig kísértett. 1946 augusztusában Párizsban Edvard Kardelj alelnök és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter között megállapodás történt a két ország közötti kölcsönös lakosságcsereére, amely 40 ezer magyarországi délszláv, illetve ugyanennyi jugoszláviai magyar áttelepítését irányozta elő.²¹ E. Kardelj emlékiratában így ír erről: „Mindenekelőtt azért követeltük a vajdasági magyarok egy részének kitelepítését, hogy legalizáljuk ezzel a németek kitelepítését. Csupán igen kis lét-

számú magyarság kitelepítését követeltük — mindössze negyvenezerét, de ebből senkit sem telepítettünk ki.”²²

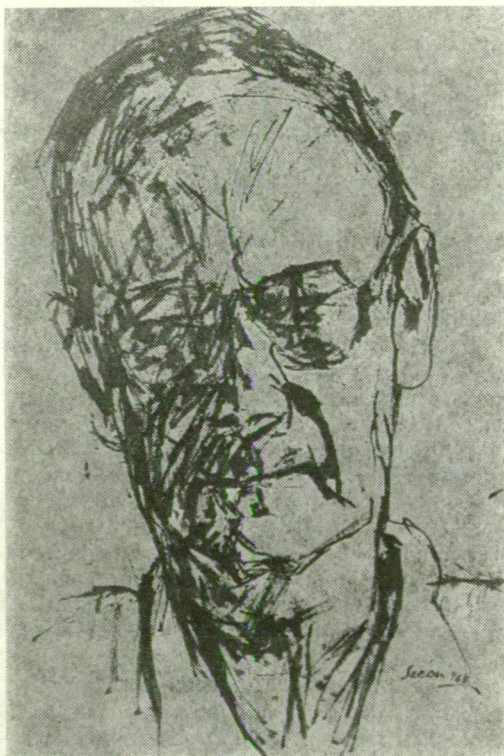
A legnehezebb hónapok tehát elmúltak — de léteztek. A hatalmi konszolidációval párhuzamosan az új hatalmi szervek igyekeztek megtalálni a modus vivendit a magyar kisebbséggel is. E konszenzus alapját az új rendszerrel történő *politikai azonosulás* és a közelmúlt eseményeiről történő *hallgatás* képezte. 1944 decemberétől megkezdődött — korabeli kifejezéssel élve — a magyarok „politikai mozgósítása” a népi bizottságok és a kommunista párt keretei között, a már korábban meghirdetett nemzetiségpolitikai elvek gyakorlatba történő átültetése. Ez együtt járt a nemzetiségek horizontális szervezeteinek felszámolásával, amely korántsem kisebbség-, hanem rendszer-specifikus volt, hiszen érintette a horvátokat, szerbeket, szlovéneket és az ország más nemzeteit, nemzetiségeit is.

A mai jugoszláviai válság, úgy tűnik, kettős hatást gyakorol az ottani magyarságra: egyrészt fokozott veszélyhelyzetet teremtett, másrészt felerősödött a szerb nacionalizmussal szembeni ellenállás igénye. Hogy e küzdelem kimenetele milyen lesz, ma még nehéz megjósolni. Egy biztos: a jugoszláviai magyarok is elindultak azon az úton, amelyet Bibó István nyomán joggal nevezhetünk „az emberi méltóság alapvető felkelésének”, s amelynek természetes részét kell képezze saját, sok esetben fájdalmas múltjuk reális számbavétele.

JEGYZETEK

1. *Elemér Homonnay: Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary.* Cleveland, Ohio, 1957. *A Sajtí Enikő: Délvidék 1941—1944.* A magyar kormányok délszláv politikája. Kossuth Könyvkiadó, 1987. 243—251. 1.
2. *Ruža Cvejić: Uloga Komunističke partije Jugoslavije u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Istraživanje I.* Novi Sad, 1971. 245—255. 1. *Aleksandar Kasač: Ekonomske mere Vojne uprave za Banat, Bačku is Baranju. Zbornik za istoriju.* 1983/29. 173—183. 1.
3. *Matuska Márton: Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó,* 1990. október 14—31. (A sorozat folytatása a kézirat leadásakor még tartott.) A magyarországi olvasók a *Magyar Nemzet* 1990. június 27-i számában olvashattak erről, ugyancsak Matuska Márton Bácska, 1944 ősze című cikkében.
4. *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945. U redakciji Čedomir Popova.* Novi Sad, 1984.; *Rehák László: Kisebbségek Jugoszláviában. Jogi-politikai tanulmány.* Forum, Újvidék, 1967.; *Uő.: Kisebbségtől a nemzetiségig.* Forum, Újvidék, 1979.
5. E gazdag irodalomból csak néhány vajdasági dokumentumkötetre utalok: *Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1944—1945.* Izbor i objašnjenja *Ljubica Vasilčić.* Novi Sad — Sremski Karlovci 1978.; *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. Predgovor, izbor i objašnjenja Ljubica Vasilčić.* Novi Sad — Sremski Karlovci 1971.
6. *A Sajtí Enikő: 11—84. 1.; 128—168. 1.; 217—242. 1.*
7. *Magyar Szó* 1990. márciusi tematikai különkiadása. 5. 1.
8. *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945.* 495—500. 1.
9. *Uo.* 497. 1.
10. *Magyar Szó,* 1990. márciusi tematikai különkiadás. 5. 1.
11. *Slobodna Vojvodina,* 1944. október 28.

12. A 2. jegyzetben említett tanulmányokon kívül lásd még: *Zvonimir Golubović—Živan Kumanov: Novi Sad u ratu i revoluciji 1941—1945. Knjiga II. Novi Sad, 1981. 464—471. l.*
13. *Slobodna Vojvodina*, 1944. október 28.
14. Uo.
15. Uo.
16. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. 430. l.
17. *Aleksandar Kasaš: i. m. 182. l.*
18. Uo.
19. *A. Sajti Enikő: i. m. 248. l.*
20. Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1944—1945. 396. l.
21. *Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 252. l.*
22. *Edvard Kardelj: Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957. Beograd, 1980. 85. l.*

SZÉCSI ANDRÁS: KEMÉNY JÁNOS